

De roep om wraak

Door **Piet Verhagen**, psychiater, groepspsychotherapeut en redacteur van *Groepen*.

Wraakzucht

‘Als ik die en die voor m’n auto krijg, dan...’ Ik zal niet meteen beweren dat het een geveleugelde uitspraak is in bijvoorbeeld mijn mannengroep, maar met enige regelmaat komt deze toch wel voorbij. Niet zomaar, maar met veel energie en stemverheffing, alsof wij, groepsleden, ons gewaarshuwd moeten weten. Wie hoort het immers anders? Soms is het met zoveel woorden een roep om wraak, voor wat werd aangedaan en nooit en te nimmer vergeven kan worden. Soms wordt de soep vooral lang niet zo heet gegeten als ze wordt opgediend, vanwege de voelbare machteloosheid in het misbaar en vertoon van woorden. Vergeet niet de ergernis en teleurstelling over onbegrip van anderen over zulke gedachten. Dat doet er zeker geen goed aan. Wat dat betreft is de groep redelijk veilig, want ‘wij’ begrijpen het heel goed, en hebben het eerlijk gezegd ook weleens gedacht en gezegd. Doen is natuurlijk wel weer iets heel anders. Ondertussen kan het wraakgevoel bepaald hardnekkig zijn en lang volgehouden worden: ‘Ik kan (wil) het niet van me afzetten.’ En deze dan: ‘Als ik doodga wil ik gecremeerd worden en dat dan de as over het dorp wordt uitgestrooid en dat iedereen dan een “vuiltje” in z’n oog krijgt en

geërgerd roept: daar heb je B. weer! Wat zal ik genieten!’ Wraak, wraakzucht, wraakgevoelens en -gedachten zijn gericht tegen personen die kleineerden, beschaamden, misbruikten, waardoor ‘het slachtoffer’ zich van nul en generlei waarde acht. Het zit veelal diep. En met het bijpassende verhaal is het maar al te begrijpelijk ook.

Op zoek naar woorden voor

Ik kom op het thema wraak vanwege een artikel van Miriam Berger in *Group Analysis*, getiteld ‘*The vocabulary of vengefulness: Its function in the analytic group and beyond*’ (Berger, 2014). Zij zoekt naar woorden voor wraakzucht in het groepsanalytisch jargon. Dat is op zich iets wat we regelmatig doen, maar het is wel nuttig te bedenken dat we een alledaagse ervaring, verteld in alledaagse en eigen woorden, vertalen naar een klinisch jargon binnen de context van een – onze – behandelsetting. Niks mis mee op zich, maar vertalen heeft niet alleen naar een Italiaans gezegde altijd iets van verraden, dus het risico is spraakverwarring wanneer de patiënt de vertaalslag niet meemaakt of juist andersom, wanneer de clinicus het jargon van de dagelijkse ervaring al te zeer vervormt naar diens eigen format, waarmee hij er naast zit. Er zijn thema’s te bedenken,

wraakzucht is er een van, die nog helemaal niet zo makkelijk te verwoorden zijn.

Berger noemt wraakzuchtigheid een sociaal gevoel, ze bedoelt daarmee intersubjectief, omdat het zich in een relationele context voordoet, waarom ze ook groepstherapeuten de aangewezen deskundigen acht om de dynamiek van wraakzucht en de impact ervan op (groeps)processen te onderzoeken. Alleen, tot haar verbazing, zo zegt ze, is er in de groepsanalytische literatuur weinig over te vinden; voor zover die dan met Foulkes en Bion is weergegeven, want meer noemt ze niet. Kennelijk heeft ze niet aan de hand van bijvoorbeeld zoektermen gezocht. Ze verwijst dan ‘maar’ naar een boek waaraan ze meewerkte, en waarvan haar co-auteurs meewerkten aan hetzelfde nummer van *Group Analysis* (Urlic, Berger, Berman, 2013).

Als ik zeg dat het trefwoord ‘wraak’ of ‘wraakgevoelens’ ook in het leerboek van Berk (2005) niet voorkomt, dan is daarmee weinig gezegd, maar enig zoekwerk levert inderdaad al te weinig op. In het trefwoordenregister van het losbladige *Handboek Groepspsychotherapie* komt het niet voor (Berk et al., 1993-2005).

Bron van lijden

Salman Akhtar merkt op dat er ook onder psychoanalytici weinig woorden gewijd worden aan het thema wraak(zucht) (Akhtar, 2014). Hij heeft het er wel over. Onder de veelbetekenende titel ‘*Sources of suffering*’ wijdt Akhtar zelf wel een hoofdstuk aan wraak. Wraak, zo legt hij uit, kan gericht

zijn tegen de ander (niet altijd de dader), tegen zichzelf, kan zich actief uiten maar ook passief, en is qua verschijningsvorm gerelateerd aan het niveau van persoonlijkheidsorganisatie. Een voorbeeld van het tweede, tegen zichzelf gekeerd, geeft Akhtar met de volgende illustratie: ‘*Would-be suicides often daydream of the guilt and sorrow of others gathered about the coffin, an imaginary spectacle which provides much satisfaction. While the contemplation of such a scene is a pleasure in itself, the patient may also consciously entertain the illusion that after the act of suicide he will be present as an unseen observer to enjoy the anguish of those who view his dead body. Such an illusion may be held with such intensity that it supersedes reality in emotional value and forms the basis for action*’ (Akhtar, 2014, 145).

Aangezien zijn hoofdstuk zeer informatief is, zal ik daaruit eerst met name zijn psychodynamische beschouwing naar voren halen.

Eerst naar Freud luisteren

Natuurlijk eerst ‘even’ terug naar Freud, die wraak niet alleen in relatie tot trauma thematiseerde. Een paar kenmerkende citaten uit diens werk volgens Akhtar:

‘De stand van zaken bij de Wolvenman en de iets eenvoudiger stand van zaken bij kleine Hans bieden nog stof voor velerlei overwegingen, maar twee onverwachte inzichten verwerven wij nu al. Het leidt geen twiffel dat de bij de fobieën verdrongen driftimpuls een vijandige is, gericht tegen de vader.

Men kan zeggen: hij wordt verdrongen door het proces van verandering in het tegendeel; de agressie tegen de vader maakt plaats voor de agressie – de wraak – van de vader tegen de eigen persoon. Daar een dergelijk agressie toch al in de sadistische libidofase wortelt, is er alleen nog maar een zekere verlaging naar de orale fase nodig, die bij Hans aangeduid is door het gebeten worden' (Freud, 1988, 159). Hier gaat het om angst die voortkomt uit de eigen vijandige wraakgevoelens jegens de ouders, die dus als een boemerang terugkomt.

Dat het kind zich verraden voelt wanneer het de seksualiteit tussen ouders ontdekt, roept om wraak. 'Hij vergeeft het zijn moeder niet dat zij niet hem, maar zijn vader de gunst van het seksueel verkeer heeft geschonken, en ziet er een blijk van ontrouw in. Als deze impulsen niet snel weer verdwijnen, hebben ze geen andere uitweg dan zich uit te leven in fantasieën die het seksueel actief zijn van de moeder onder de meest uiteenlopende omstandigheden als inhoud hebben; de ermee gepaard gaande spanning komt bijzonder gemakkelijk in de onanistische daad tot ontlading. Aangezien de beide drijfveren, begerigheid en wraakzucht, voortdurend in combinatie optreden, genieten fantasieën over ontrouw van de moeder verreweg de meeste voorkeur' (Freud, 1985, 175-176). Hier is het thema de kwetsuur van de vernedering.

Een volgend perspectief op wraak is te vinden in 'Rouw en Melancholie': 'De ongetwijfeld genotrijke zelfkwellen van de melancholie komt, precies zoals het overeenkomstige fenomeen van de dwangneurose,

neer op de bevrediging van sadistische tendensen en haat-tendensen, die een object gelden en zich nu op deze manier gekeerd hebben tegen de eigen persoon. Bij beide aandoeningen slagen de patiënten er gewoonlijk nog in om via de omweg van de zelfbestrafing wraak te nemen op de oorspronkelijke objecten en hun dierbaren, nadat zij in de ziekte gevluht zijn om hun niet rechtstreeks hun vijandschap te hoeven tonen'¹ (Freud, 1985, 83). Hier is het thema het zelfverwijt als uiting van wraak of de eigen persoon.

En na Freud

Echter, zoals de geschiedenis van de psychoanalyse wil: het driftmodel moet langzaam maar zeker wijken voor het denken in termen van deprivatie, vernedering en frustratie, zoals in het denken van Winnicott, Horney en Kohut. En in een soort van synthese formuleert Akhtar 'adequate (*'good enough'*) wraak' tegenover wraakzucht. De eerste is eenmalig, meer fantasie dan actie, vermijdt zelf-destructiviteit en masochisme, en neemt productieve vormen aan, bijvoorbeeld door het aangaan van een gesprek tussen dader en slachtoffer. Wraakzucht daarentegen kan levenslang blijven 'hangen' in haatdragendheid en kan daadwerkelijk destructief zijn voor de persoon zelf of anderen. In de wijze waarop aspecten van wraakzucht tot uitdrukking komen, kan men nog enigermate differentiëren in de rol die defect, ontlading en afweer spelen. Vanuit het perspectief van (ontwikkelings) defect, geldt dat de wraakzuchtige zelden

¹ Mij is een verschil in vertaling opgevallen. De laatste woorden in de Engelse versie die Akhtar leest ('Standard Edition') luiden: 'having resorted to it in order to express their hostility to him openly'. 'Openly' of 'niet rechtstreeks', zoals het Nederlands leest?

empathie heeft voor zijn slachtoffer. De wraakzuchtige, kortzichtig als hij is, empathiseert niet met het aangedane lijden van het slachtoffer (tevens defect in het mentaliseren). Vanuit het perspectief van ontlasting geeft wraak lucht aan een vorm van sadisme. De bevreemding zit in de destructiviteit, waarvan bijtend sarcasme al een voorbeeld is. Vanuit het perspectief van afweer gaat het om een poging vernederende passiviteit om te zetten in activiteit. Voor zover wraak de hoop koestert het aangedane leed ongedaan te maken is het ook afweer van verdriet en rouw.

Akhtar, die natuurlijk bekend is om zijn uitstekende klinische observaties, geeft nog het voorbeeld van diefstal. Diefstal kan zoals te raden valt verschillende functies hebben. Zo kan het om het ongedaan maken van een verlies gaan, maar ook om wraak om de rekening te vereffenen; eigenlijk bijna altijd een variant van *'turning passive into active'*. Maar er is ook een element van herstel van verloren almacht of van ontlasting van agressie en hebzucht (Akhtar, 2014, 152).

Intersubjectief vocabulaire

Terug naar het artikel van Berger. Ze geeft een sprekend vignet: *'When I was an intern, I remember a patient who told me, with a gleam in her eyes, that each morning before her husband entered the bathroom to brush his teeth, she dipped his toothbrush in the toilet. She claimed it gave her strength to bear the many humiliations she suffered at his hands. He thinks he is so smart going*

out all dressed up. It makes my day to know what shit he really dips in' (Berger, 2014, 228).

Wat Berger het 'intersubjectieve vocabulair' noemt is naar mijn smaak nogal technisch van aard. Ze bedoelt er *self-states* en dissociatie mee. De innerlijk wereld opgevat als een weinig cohesieve eenheid, waarbij het Ik staat voor een soort van federatief verband, dat bestaat uit een complex van die *self-states*, ieder met hun eigen gevoelens, ervaringen, herinneringen, motieven en behoeften. Wraakzucht is er dan een van. Ander jargon: een verzameling (kind)modi, denk ik dan. Dissociatie ligt daar tegenaan. Immers, dan is de connectie tussen die verschillende *self-states* weg.

Wat hier van zij, het typische is natuurlijk om de aldus opgevatte binnenwereld (*inner group*) weerspiegeld te zien in de groep (*outer group*). Wanneer verbintenissen bedreigd worden, kan wraakzucht een onthechte staat worden, met de neiging te vechten voor verloren waardigheid en vertrouwen in de wereld. Maar dan neemt de wraakzucht de controle dus over. In dat geval zou er sprake zijn van dissociatie, en trauma dat onherkend bleef.

En waar het toe leiden kan

In de groep moet het er daarom over kunnen gaan, met het oog op erkenning, herstel van eigenwaarde en waardigheid: het de anderen vertellen, heeft ook de wens in zich om met het vertelde de noodzakelijke indruk te maken op die anderen. Zo alleen kan het stille isolement opgelost worden. Eer, en

herstel van eer, is daarom ook triadisch en niet dyadisch: A verwerft zijn eer op B in de aanwezigheid van C (denk aan openbare terechtstelling). Er zijn getuigen nodig; daar leent de groep zich uitstekend voor, want iedereen, de hele wereld moet het horen! De groep biedt de arena om de dader(s) ‘publiekelijk’ te schande te zetten. Dat is wel een opvallende aanvulling in de verhouding van slachtoffer en dader, dat er getuigen nodig zijn. Dat geldt ook voor dimensies als waardigheid en eigenwaarde. Die zijn niet alleen gewichtig in het intrapsychische domein, maar ook tegenover, in de aanwezigheid van derden als getuigen. De groep biedt zo’n podium. En Berger aarzelt niet dat in dit verband ‘het helende potentieel van de groep’ te noemen. De gedachtegang zou dan ook in haar visie betrokken moeten worden bij de indicatiestelling voor groepstherapie in geval van trauma’s die mensen elkaar aandoen. Immers, als het slaagt kan er in de groep een cultuur van wederkerigheid, zorg en billijkheid hersteld worden. *‘In this sense group and conductor act as a symbolic “ombudsman” that is constitutive for regaining a lawful, just community’* (Berger, 2014, 237).

Oog om oog, sprakeloos

Berger maakt in de afronding van haar artikel een opmerking over het oude idee van oog om oog, tand om tand. Als we dat toepassen, zijn we aan het eind allemaal blind, toch? Ze wil er toch een lans voor breken. Hoe dan? Toch een paar behartenswaardige noties. De reserve tegen wraakzucht in onze

professionele praktijk zou kunnen berusten op een ontkenning van het kwaad in de wereld. Dat is in het zoeken naar woorden, zoals we dat met Berger proberen te doen, een niet onbelangrijke waarneming. Immers, zoals Glas betoogde, een van de karakteristieken van het kwade is dat het zich juist verzet tegen verwoording (Glas, 2009); we zijn er sprakeloos van. Zonder er dieper op in te kunnen gaan; dat niet kunnen verwoorden wordt door hem niet zozeer verstaan als een gevolg van het kwaad, althans niet alleen, maar juist ook en vooral als een van de werkzame aspecten van het kwade. Het gebrek aan woorden, het zwijgen wordt als het ware opgelegd, als uitdrukking van de macht die het kwade heeft. Splijting en schaamte versterken dit effect, aldus Glas.

Noodzakelijke stoorzender?

Voor Berger krijgt het ‘oog om oog’ dan de betekenis van morele gelijkwaardigheid. Toerekening en wederkerigheid moeten de overhand houden of weer terugkrijgen. Daarmee zegt ze meteen te refereren aan groepsanalytisch jargon zoals reciprociteit, *mirroring*. We zijn allemaal verantwoordelijk voor elkaars ‘ogen’ (Berger, 2014, 238). Natuurlijk pleit ze niet voor geweld (*‘non-violence is not cheap’*), maar haar pleidooi is om wraakzucht vooral serieus te nemen en vooral niet te devalueren. Sterker nog, we hebben het nodig. Hoe dat dan? Ze heeft aan het begin van haar artikel al duidelijk gemaakt aan de hand van het werk van een Holocaust-overlevende dat wraakzucht een belangrijke sociaal-maatschappelijke,

ethische functie heeft, namelijk de noodzaak om de (ogenschijnlijke) rust voortdurend te verstoren. Ze vertaalt deze functie tevens naar het psychologische domein. Mensen zijn hoe dan ook, tegen wil en dank soms, verbonden met elkaar, want gevoelens en behoeften weerspiegelen, vormen en resoneren altijd weer met de gevoelens en behoeften van anderen. En het meeleven en de erkenning van het lijden van de een en het erkennen van de schuld van degene die kwaad berokkend heeft, kan daarom een transformerend effect hebben, net zo goed als het gebrek eraan een traumatiserende ervaring kan zijn. Wraak als protest en waardigheid, aldus Berger. *‘Thus, the understanding of vengeful wishes as a coded information about ruptures in our inner and outer human fabric can contribute to create a bridge between a culture of alienation and a culture of mutual concern’* (Berger, 2014, 241).

Afronding

Ik wil naar aanleiding van dit alles bij wijze van afronding drie punten voorleggen. Het tekort aan woorden als het gaat om wraak heeft diepere gronden dan gebrekkige aandacht alleen. De ervaring van het kwaad maakt sprakeloos, zo stelt Glas, en die ervaring kennen we allemaal. Dat is de macht die het kwade heeft. Het punt is anders gezegd dat in psychologische theorieën veelal geen of veel te weinig idee bestaat, of gereflecteerd wordt over een opvatting of theorie over het kwaad. Maar mensen maken het kwaad in allerlei vormen en gedaanten wel mee, geven daar woorden aan, die wij niet

altijd even goed ‘kwijt’ kunnen in ons klinisch jargon. Het zal ongetwijfeld zo zijn dat we daar een beetje filosofie (en theologie) bij nodig hebben; dat kan geen ‘kwaad’. Wraak(zucht) als reminder, zo had ik het nog niet bekeken. Ik zou eerder aan verontwaardiging of zoiets denken, als het gaat om mensen wakker te houden. En dat hoort er natuurlijk ook bij. Maar gegeven het onderscheid dat Akhtar weet te maken is er wel degelijk een gezonde, productieve vorm van wraakzucht als dagelijkse ervaring onder woorden te brengen, die er mag zijn.

Waar het niet over ging, maar wat, ik zou zeggen onlosmakelijk aan wraak is gekoppeld, is vergeving. Dat is ook waar Berger in het vervolg met haar collega’s aandacht voor vraagt. Ik beperk me tot het volgende. Ook vergeving ‘vereist’ dat het kwaad, het aangedane leed in alle ernst op tafel komt, zowel van de zijde van slachtoffer, die daarmee erkenning vraagt, als van de zijde van de dader, die daarmee erkenning geeft en verantwoordelijkheid neemt. *‘Recall the hurt’* wordt dat genoemd. Met vergeving hebben we, als ik de zaakregisters van onze bekende Nederlandse hand- en leerboeken moet geloven, ook nog niet zoveel gedaan.

Literatuur

Akhtar, S. (2014). *Sources of suffering. Fear, greed, guilt, deception, betrayal, revenge* (pp. 143-162). London: Karnac Books.

Berger, M. (2014). The vocabulary of vengefulness: Its function in the analytic group and beyond. *Group Analysis*, 47, 227-241.

- Berk, T. (2005). *Leerboek groepspsychotherapie*. Utrecht: de Tijdstroom.
- Berk, T.J.C., Boushy, M. el, Gans, E., Hoijtink, T.A.E., Lintelo, T.G.H., Missiaen, C. & Noort, M.F. van (1993-2005). *Handboek groepspsychotherapie*. Houten: Bohn Stafleu Van Logum.
- Freud, S. (1985/1910). Bijdragen tot de psychologie van het liefdeleven I: Over een bijzonder type objectkeuze bij de man. In Sigmund Freud Nederlandse Editie. *Klinische beschouwingen 2* (pp. 165-179). Amsterdam: Boom.
- Freud, S. (1985/1917). Rouw en melancholie. In Sigmund Freud Nederlandse Editie. *Psychoanalytische theorie 1* (pp. 65-91). Amsterdam: Boom.
- Freud, S. (1988/1926). Remming, symptoom en angst. In Sigmund Freud Nederlandse Editie. *Psychoanalytische theorie 3* (pp. 121-232). Amsterdam: Boom.
- Glas, G. (2009). Kwaad en verzoening – een korte analyse. *Psyche & Geloof, 20*, 241-250.
- Urlic, I., Berger, M. & Berman, A. (2013). *Victimhood, vengefulness, and the culture of forgiveness*. New York: Novinka.
- Worthington, E.L. (1998). The pyramid model of forgiveness: some interdisciplinary speculations about forgiveness and the promotion of forgiveness. In E.L. Worthington (Ed.), *Dimensions of forgiveness. Psychological research & theological perspectives* (pp. 107-137). Philadelphia: Templeton Foundation Press.